

ОБРАЗОВАНИЕТО В КИТАЙ ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ – КРАТКИ БЕЛЕЖКИ

Полина Цончева

Великотърновски университет, България

EDUCATION IN CHINA OVER THE CENTURIES – BRIEF REMARKS

Polina Tsoncheva

University of Veliko Turnovo, Bulgaria

Abstract: The present paper reveals certain features of the education system in China which partly emerged before – and were totally adopted during – the Han dynasty (202 BC – 220 AD). The first attempts to theoretically comprehend and generalize the processes of upbringing and education were made by ancient Chinese philosophers. Among the schools that appeared around the 6th century BC – Taoism, Buddhism and Confucianism, the latter has had the greatest influence on the development of pedagogical thought in China over the centuries, until the beginning of the 20th century. The paper introduces the three main works that form the basis of Chinese primary education, which are given the common name Sanbaiqian 三百千 after the first characters in their titles. The paper sheds light on parts of the text of the school regulations, which in the 19th century served as a guide for teachers as well.

Keywords: education system; China; Confucianism; classical education; school order

Образованието, грамотността и книгите заемат специално място в традиционен Китай. Учените-чиновници се ползват с особено уважение и привилегии в обществото. Като вероятни причини Н. Е. Боровская изтъква липсата на жреческа прослойка, сложността на йероглифната писменост, уникалната система за подбор на кадри за висшите държавни постове, която позволява на интелектуалния елит да концентрира в ръцете си огромна власт и да превърне доброто образование в синоним на успех и благоденствие (по Боровская) (Цончева 2020, 17).

Всяко следващо поколение има пред себе си три основни задачи: усвояване опита на предходните поколения, обогатяването му и предаване на този опит на идното поколение. В тази връзка възниква потребността от обобщаване на педагогическата мисъл и опита за обучение посредством създаването на специални учебно-възпитателни учредения. Първите опити за теоретично осмисляне на процесите на възпитание и образование са дело на древнокитайските философи – просветители. Основните философски школи в Китай възникват около 6. век пр.н.е. – даоизъм, будизъм и конфуцианство. Най-голямо влияние върху развитието на педагогическата мисъл оказват Конфуций и неговите последователи (по Ло Юн 2005).

През периода на династия Хан (2. в. пр.н.е. – 2. в. н.е.) в Китай е установена вид държавна образователна система и тъй като според *класическата китайска философия основен фактор за изграждане на идеалната личност е съзнателното въздействие върху човешката природа*, то с появата на държавни училища образованието би могло да превърне дори обикновения мъж в благороден доблестен човек 君子 [jūn zǐ]. Точно в този исторически период понятията „конфуциански“ и „китайски“ се припокриват напълно. На практика това означава, че всеки китаец от раждането си и по възпитание е преди всичко конфуцианец. В своето ежедневие, в поведението си, при общуването с хората, при извършването на най-важните в живота обреди, в следването на правилата и привичките всеки китаец възприема конфуцианството като норма на живот и като завещани му от предците традиции. Конфуцианството в Китай става начин на живот, форма на организация на междучовешките отношения, стандарт за начин на мислене, говорене, поведение и др. (по Васильев 1970).

Когато една идеология е добре разработена и има силно влияние върху дадено общество, и когато тя е официално призната и дори държавна, то неминуемо нейните основни съчинения биват обвити в ореола на свещеното. Тези свещени текстове трябва да бъдат изучавани, заучавани и безапелационно възхвалявани. Подобен култ към конфуцианските съчинения ги превръща във фундамент на учебния процес в Китай за векове.

Обучението в Китай още от периода на „Пролети и есени“ и „Воюващите царства“ се основава изцяло на конфуцианското учение, чиито канони наброяват 13 и са в обем от 40 тома. Учебната програма обхваща девет от тях – Четирикнижие 四书 („Аналекти“ Луню, „Мъндзъ“ Мъндзъ, „Великото учение“ Дасюе, „Среда и постоянство“ Джунюнь,) и Петокнижие 五经 („Книга на промените“ И Дзин, „Книга на преданията“ Шудзин, „Книга на песните“ Шъдзин, „Записки за ритуалите“ Лидзи и „Пролети и есени“

Чунциу). За всеки образован и грамотен човек в Китай е задължително да познава тези основни и най-важни съчинения.

Първите два трактата съдържат мисли, беседи, афоризми и поучения на Конфуций, Мъндзъ и техните ученици. Останалите две сравнително малки по обем произведения са с по-отвлечено съдържание, което ги прави подходящи за анализ и тълкуване с извличане на дълбок философски замисъл. Част от Петокнижието е съставената, според преданията, от Конфуций хроника „Пролети и есени“ 春秋, която е издавана и изучавана паралелно с коментара към нея *Дзуоджуан* 左传. Освен „Книга на промените“ 易经, която не е била позната на Конфуций и по своето съдържание стои встрани от конфуцианството¹, всички останали трактати са съставени или редактирани или от самия него, или от негови най-близки последователи (по Васильев 1970).

След възстановяване на унищожените през династия Цин 秦 (221 – 207 г. пр.н.е.) конфуциански книги, многобройните последователи на Учителя се стремят да вникнат колкото се може по-добре в текстовете, за да извлекат от тях същността на учението. Писани на трудния за разбиране древен език *гууън* 古文, първоначалните текстове, които с вековете все повече се отдалечават от изучаващите ги, *обрастват* от безбройни тълкувания и коментари, без които биха останали непонятни за читателите. Предизвикателството, което представляват сами по себе си тези текстове, се дължи на спецификата на йероглифната писменост. Ето защо, всеки, който е в състояние да чете и разбира каноничните текстове, заема високо положение в обществото. Това поражда дълбоко уважение към интелектуалния елит в Китай, благодарение на което грамотността и образованието са издигнати в култ, като единствен възможен път за издигане на човека в обществото. Писменият език в Китай вместо средство, чрез което всеки да пише и чете книги на различна тематика, е препятствие по пътя към познанието (по Васильев 1970), доколкото няма нищо общо с устната реч. Крайно усложнен и необикновено труден за масата, той е ревниво пазен и обожествяван от интелектуалния елит, тъй като на практика представлява предимството, на база на което този елит получава своите привилегии в обществото.

Всичко споменато дотук е предпоставка за вниманието, което е насочено към училищата, към обучението и просветата. Ефектът от подобно отношение към образованието е нищожен – *по данни от някои източници, към края на 19. век грамотно сред мъжкото население е около 4%, а*

¹ И Дзин „Книга на промените“ става част от Петокнижието едва по време на династия Хан.

сред женското – 0,1 % (Васильев 1970, 192). Основни причини за това са, от една страна, материалната – необходими са дълги години обучение, което предполага солидни разходи, и, от друга страна, техническата, свързана с предизвикателството, което представлява самият език.

Мрежата от начални училища в страната е дело на частна или местна инициатива. Училища се откриват или от отделни хора, обикновено учители, или по инициатива на отделни села или окръзи, които канят учители на договорни начала да преподават определено време при тях. Училищата са помествани в храмове или малки сгради. Всички ученици, независимо от възрастта си и годината на обучение, се обучават заедно, под ръководството на един учител. Основният източник на доходи за училището и учителя е таксата за обучение. В училищата се обучават само момчетата, а момичетата, в най-добрия случай, получават домашно възпитание.

Ново училище по принцип откриват около новогодишните празници и заниманията започват в първия ден след тях. Учениците прекрачват задушното, обикновено, тясно и лошо осветено помещение, заемат своите места на ученическите скамейки и се оставят в ръцете и под пълния контрол на учителя. По правило, учителят е строг, а неговата бамбукова пръчка почти никога не остава в покой. Василев шеговито я определя като *основно оръдие на труда* (Васильев 1970, 192). *Строгостта и наказанието са неизменни спътници на учението още от първите дни в училище* (Васильев 1970, 192).

Учебният ден започва по изгрев слънце, обикновено в 7 часа, и приключва около 6 вечерта с почивка само за обяд от 12 до 2. Над книгите момчетата прекарват в усърдни занимания целия ден. Учат и зиме в студентите класни стаи, и лете, когато е изключително трудно да се диша, заради високата влажност на въздуха. Те имат право да напускат помещението единствено с разрешението на учителя и то поотделно.

Строгий ред и напрегнатият темп на обучение в китайското училище са свързани, както отбелязва Василев (Васильев 1970), преди всичко с организацията и съдържанието на образователния процес.

Пет-шестгодишни момчетата прекрачват прага на училището за пръв път в своите празнични дрехи с четчица, туш и камък (за разтриване на туша) в ръка. Първият урок, който получават, е да почитат Конфуций и своя учител. С влизането в класната стая те се покланят пред изображението на Учителя. Конфуций се превръща в техен духовен наставник за цялото време на обучението им, а и за целия им живот. В негова чест палят ароматни пръчици и три пъти свеждат ниско глави, с което изразяват своето уважение и готовност за безпрекословно подчинение. След този

ритуал учителя сменя детските имена на момчетата 小名 и те получават своето ученическо име 学名².

През първите седем-осем години от обучението си учениците изучават езика. Първото произведение, което заучават посредством повтаряне думите на учителя, е 三字经 Сандзъдзин „Трисловие“. Произведението съдържа образци от литературата, текстове от историята, философията, астрономията и географията, такива, които се отнасят до човешките взаимоотношения, лоялността, синовната почит и др. Най-общо казано, в него е изложена същността на конфуцианския морал, възхваляват се древните философи, споменати са най-важните исторически събития. Написано е в стихотворна форма, като всеки стих се състои от по три йероглифа, откъдето идва и наименованието му. Четири стиха образуват строфа. Броят на строфите първоначално е 89, а в началото на новата ера те са вече 96. Тези цифри съвсем не са случайни. Това, съгласно „Учението за символите и числата“ 象数之学, са важни нумерологични числа, доколкото представляват производни на двете изходни числа – 2 и 3 (Китайская философия 1994, 308 – 309). Поместените в текста сведения по философия, педагогика, филология, история и др. първоначално възлизат на 1068 йероглифа. Както можем да предположим, обаче, всяка следваща династия допълва историческата част от произведението и до нас достигат 1152 символа.

Записано в 13. век, „Трисловие“ разединява мненията на изследователите по отношение на авторството. По-голяма част от тях считат, че автор е държавният чиновник и учен от периода на династия Южна Сун – Уан Инлин 王应麟 (1223 – 1296), родом от провинция Джъдзян. Периодът, в който живее Уан Инлин, и този, в който произведението придобива своя завършен вид, поставят допълнителни въпроси за авторството. Кобзев (Кобзев 2009) пише, че през 1928 г. текстът на „Трисловие“ е редактиран от Джан Тайен 章太炎, а след 1949 г. е отхвърлен като „феодална отживелица“ (Кобзев 2009).

Следвайки утвърдената учебна програма, учениците са длъжни да наизустяват текстове от типа на:

Съществуват три типа отношения: между владетеля и чиновника, между бащата и сина, между съпруга и съпругата; първите се основават на справедливостта, вторите – на любовта, третите – на покорството.

² След раждането на децата се дава детско име сяомин 小名, което, както отбелязва Заялова, се използва само в кръга на семейството. Когато детето прекрочва училищния праг, то получава от своя учител т. нар. ученическо име, сюемин 学名 (Завьялова 2013).

三纲者，君臣义，父子亲，夫妇顺

【译文】什么是“三纲”呢？三纲是人与人之间关系应该遵守的三个行为准则，就是君王与臣子的言行要合乎义理，父母子女之间相亲相爱，夫妻之间和顺相处。

○

Любов между бащата и сина, сговор между съпрузите, дружелюбност на по-големия брат, уважение от страна на по-малкия брат.

父子恩，夫妇从，兄则友，弟则恭

【译文】父亲与儿子之间要注重相互的恩情，夫妻之间的感情要和顺，哥哥对弟弟要友爱，弟弟对哥哥则要尊敬。

○

Трябва да съблюдаваме реда в отношенията между по-старшите и стоящите по-ниско в йерархията, между възрастните и младите; трябва с приятелите да сме честни. Когато има уважение от страна на владетеля към чиновника, то ще има преданост от страна на чиновника към владетеля.

长幼序，友与朋，君则敬，臣则忠。

【译文】年长的和年幼的交往要注意长幼尊卑的次序；朋友相处应该互相讲信用。如果君主能尊重他的臣子，官吏们就会对他忠心耿耿了。

○

Дотук посочените десет принципа: бащинска обич, синовна почит, нежност от страна на съпруга, обичливост от страна на съпругата, дружелюбност на по-големия брат, уважение от страна на по-малкия, доверие между приятелите и честност, уважение на владетеля към чиновника, преданост на чиновника към владетеля – всеки трябва да съблюдава и в никой случай да не нарушава.

此十义，人所同，当师叙，勿违背。

【译文】前面提到的十义：父慈、子孝、夫和、妻顺、兄友、弟恭、朋信、友义、君敬、臣忠，这是人人都应遵守的，千万不能违背。³

След като надлежно наизустяват текста на тази своеобразна енциклопедия, която осигурява необходимия запас от термини, без още да разбират техния смисъл, учениците преминават към изучаване на йероглифите в *Сандзъдзин*. Обучението преминава в заучаване на четири до шест символа на ден, които момчетата упражняват върху разграфени на квадратчета бели дъсчици, върху които пишат с туш, а после отмиват с

³ Източникът на оригиналния текст на „Трисловие“ 《三字经》 и преводът на съвременен китайски език са посочени в *Библиография*, онлайн ресурси. Преводът на български език е дело на автора.

вода. За упражнение ползват и полупрозрачна хартия, която налагат върху шаблони и нанасят туша върху вече написаните йероглифи – образци.

След заучаването на „Трисловие“, учениците преминават към следващ древен текст, който учат по аналогичен начин. Написан през 10. век, т.е. около триста години по-рано от *Сандзъдзин*, „Байдзясин“ 百家姓 („Фамилиите на сто семейства“) представлява списък на често срещани китайски фамилии, представени в мерена реч с определена ритмичност.

赵钱孙李，周吴郑王。
冯陈褚卫，蒋沈韩杨。
朱秦尤许，何吕施张。
孔曹严华，金魏陶姜。
戚谢邹喻，柏水窦章。⁴

Първите четири фамилни имена в този списък – Джао, Циен, Сун и Ли и до днес са считани за едни от най-разпространените заедно с Джан, Уан и Лю⁵. Макар да няма художествена и научна стойност, този текст е изключително важен и до днес за съхранението на китайската култура, на фамилните имена и китайската йероглифна традиция.

Следващото произведение, неотменна част от началния образователен етап, е *Циендзъуън* 千字文 „Текст от хиляда йероглифа“. Създаден е през 6. век (династия Северна Сун) и действително се състои точно от хиляда йероглифа, сред които няма нито един повтарящ се. Текстът е разпределен в 250 стиха, по четири символа в стих, и е групиран в четиристишни римуващи се строфи за по-лесно наизустяване.

Трите споменати дотук произведения: 三字经 „Трисловие“, 百家姓 „Фамилиите на сто семейства“ и 千字文 *Циендзъуън* „Текст от хиляда йероглифа“ получават общото наименование *Сан бай циен* 三百千 („Три сто хиляда“) по първите йероглифи от заглавията им и формират съдържанието на началното обучение в Китай. Трите произведения: „Трисловие“, „Фамилиите на сто семейства“ и „Текст от хиляда йероглифа“ се превръщат в същината на т. нар. *гуосюе* 国学 или национална наука, наука за китайската държава.

За тези първи седем-осем години от началния етап на обучение ученикът успява да заучи две-три хиляди йероглифа и да получи най-ос-

⁴ Източникът на извадката от оригиналния текст е посочен в *Библиография*, онлайн ресурси.

⁵ По данни от статистически изследвания от началото на века броят на китайците с фамилно име Джан надхвърля 100 милиона, което превръща тази фамилия в най-разпространената в света (по Завьялова 2013).

новни познания. За оскъдността на получаваните знания, според някои автори, бихме могли да съдим по това, че дори през 19. век китайските ученици не знаят нищо за другите страни, дори и за онези, с които имат обща граница. На учениците е внушавана идеята, че „Китай е целият свят“ и всички народи извън границата му са варвари. Естествените и точните науки, които развиват логическата и аналитичната мисъл, са игнорирани като недостойни, тъй като математиката е част от живота на занаятчиите. Към онези, които имат добри познания по тези науки, се отнасят не като към учени, а като към занаятчи.

С наизустяването на тези три текста – *Сан бай циен* 三百千, голяма част от младежите приключват дотук с образованието си. Единствено онези, които успешно полагат изпит за начален образователен етап пред специален инспектор, могат да продължат обучение в окръжни или провинциални училища. Тези училища се разполагат в градовете и в по-големите селища, като едва една малка част от тях са държавни.

Занятията започват със заучаване наизуст на деветте класически произведения, които влизат в Четирикнижието и Петокнижието. По познатия вече ред, първоначално, момчетата заучават текста на всяка от тях, след което учат йероглифите. Едва тогава, посредством коментарите, учителят *превежда* непонятните като съдържание произведения на тези древни текстове. След няколко години, прекарани в изучаване на *Съшу* и *Удзин*, напредналите в обучението си ученици продължават с изучаване на стилистиката, основите на стихосложението, калиграфията и се упражняват в създаване на съчинения и тълкуване на класическите произведения. Цялостната програма на обучение се заключава в отлично познаване на древните текстове, умение да се цитират тези съчинения и, като абсолютен връх, изграждането на умение за съставяне на собствени такива, в които свободно да се споделя мъдростта на древните.

Само най-способните, най-талантливите и най-усърдните успяват да овладеят гореописания набор от необходими знания и да бъдат достатъчно добре подготвени за полагане на изпита за *сиуцай* 秀才 – първата от три степени, която отваря вратите към държавната служба и чиновническата кариера.

Цялата система на обучение – изучаваните дисциплини, методиката на заучаване на текстовете, цялостният обем знания и насоката на училищния курс, е в услуга на конфуцианските принципи и традиции. От периода на династия Хан конфуцианците умело *вземат в свои ръце* образованието на народа и в продължение на векове умело го нагаждат към своите цели. Съгласно теорията и практиката на конфуцианската традиция в продължение на десетки поколения китайското училище не

възпитава учениците нито как да разсъждават, нито как да анализират. В училище, чрез основните методически принципи на зазубряне и запомняне, тези най-надарени младежи от ранна детска възраст тренират паметта си и увеличават капацитета си на запомняне и възпроизвеждане на готовата и изпитана мъдрост, която им се налага да приемат на доверие (по Васильев 1970). Тази система възпитава учениците, от една страна, в безпрекословно подчинение на конфуцианската догма, в дух на почит пред авторитетите от древността. От друга страна, тези по своему високообразовани и начетени хора, след дълги години наизустяване и вглъбяване в схоластичните конфуциански догми, започват високомерно да игнорират практиката, опита и живота, като не допускат и сянка на съмнение да падне върху убеждението, че именно на тях е известна цялата мъдрост, поради което на тях се пада задачата да управляват страната.

Поведението, към което стриктно трябва да се придържат пристъпващите прага на училището ученици, е детайлно описано в училищния устав, който през 19. век служи и като ръководство за учителя. Ето какво пише в него:

Всички ученици идват в училище по изгрев. Влизайки в училище, те трябва да поздравят първо Конфуций, а после учителя си.

На излизане от училище трябва да се поклонят на Конфуций, а също и на учителя, както и сутринта. Това правило е валидно за всички, без значение от възрастта.

С прибирането вкъщи, първо е необходимо да поздравите домашните духове, след това своите предци, а след това баща, майка, чичовци и лели.

Ученикът е длъжен да обича и пази своите книги от увреждане.

След излизане от училище всеки ученик тръгва по своя път. Забранени са каквито и да било събирания.

Вещите, използвани в училище се свеждат до учебни пособия и принадлежности: хартия, туш, четчица и мастилница. Всяка развлекателна книга отвлича прилежния ученик и е нежелана в училище, също както и прекалено многото пари и играчките.

Седнал на ученическата скамейка, ученикът е длъжен да спазва приличие: да не поставя крак върху крак, да не се обръща надясно и наляво. На улицата на ученика не е позволено да се замерва с камъчета, да скача и да се забавлява шумно. Той трябва да се движи кротко с равномерна крачка.

Правила за учителя:

Учителят трябва да се отнася към учениците строго, като запазва неподвижно изражение на лицето. Между учителя и ученика са допустими единствено строго формални отношения. Учителят, който си позволява да води неформален разговор с ученика се счита за изгубил авторитет.

Всеки път, когато ученикът идва на училище той трябва да чува строгия глас на учителя. Недопустимо е по време или след занятията учителят да разказва на учениците случки от живота на децата или забавни истории. Учител, който наруши подобна забрана, се счита за извършил аморална постъпка. Детска литература в Китай никога не е имало. Ученикът веднага започва да учи от книгите за възрастни. Важно е не да се разбере прочетеното, а да се запомни текста. Добрият ученик трябва да знае гладко всички текстове от книгите на Конфуций. Ученикът се счита за надарен, ако притежава добра памет. Ученикът трябва без да се замисля да запомня думите на древните китайски мъдреци като аксиома, преосмисляне на свещените текстове и преценка на събитията от китайската история се счита за нечувано богохулство и опит да се разрушат устоите на обществото и да се внесе смут в съзнанието на народа.

За наказание на непослушните ученици учителят е длъжен да има бамбукова пръчка.⁶

Традиционната конфуцианска система на обучение, която остава встрани всички естествени науки и възпитава по един и същ начин всички (еднакви предмети на обучение, еднаква научна насока, еднотипна методика на обучение), често предизвиква негодуванието на най-умните и далновидни политически активисти и администратори. Това е разбираемо, доколкото системата на администрацията има нужда от специалисти в различни направления. Неслучайно един от най-значимите държавни дейци и реформатори на средновековен Китай – Уан Аншъ 王安石 (1021 – 1086), в своите доклади до императора пропагандира необходимостта от реформи в системата на образованието, която *не толкова възпитава таланти, а ги погубва* (Васильев 1970, 195). Уан Аншъ подлага на остра критика правилата, съгласно които след заучаване на древната литература успешно положилите изпити получават достъп до служби като съдия, пазители на държавната казна или военачалници. Той настоява за въвеждане на специализирано обучение.

Тези и много други предложения за реформи от страна на различни министри и чиновници в средновековен Китай остават без отзвук или дори предизвикват гневните възражения на консервативно мислещите конфуцианци, в чиито очи това е опит за разрушаване на традициите, завещани от предците. До голяма степен в реакциите им прозира страх и опасения от изпускане на монопола върху властта, с която се ползват.

Конфуцианството е идеологията оказвала най-голямо влияние по цялото протежение на цивилизационното развитие на китайската нация.

⁶ Превод от руски език на автора по текст на В. Н. Лимарев (вж. Библиография).

То поставя пред образованието три основни задачи – нравствено самоусъвършенстване, придобиване на знания и принос към обществото. В съответствие с тези задачи Конфуций формулира четири морални принципа, които човек е длъжен да следва в жизнения си път – да възпитава в себе си способност за съчувствие към останалите, да притежава чувство на срам, да бъде вежлив и скромен и да умее да отличава правилното от грешното. Конфуций разработва система от добродетели, които да помогнат на учениците правилно да организират обучението си: усърдие, уважение към учителя, концентрация, скромност. Усърдието е изключително важно в учението, тъй като натрупването на знания е дълъг процес с редица препятствия, които обучаемите трябва да преодоляват посредством системна и целенасочена работа (по Просеков 2017).

Конфуцианството с всичките свои норми и традиции, с цялата идеология и утвърдените форми на социално устройство, представлява доктрина, която успява да приспособи древните мъдри естетични норми към една по-съвременна реалност. То предпоставя появата и укрепването на култа към Поднебесната, възприемана като център на Вселената и връх в световната цивилизация. Образът на Учителя е също издигнат в култ, а трактатите, чието съставителство или редакция, според легендите, са лично негово дело, или дело на най-близки до него ученици, са считани за свещени. Тези произведения, обвити в ореола на светостта, залягат в основата на образованието в Китай за векове и поради още една ключова причина – те съдържат важни сведения (особено *Удзин* – Петокнижието) за управлението през всички периоди от древната китайска история, предхождащи династия Хан, и за живота и делата на древните мъдреци, а както самият Конфуций утвърждава „От древните вълшебни камъни съградете стълба към бъдещето“ (из Ло Юн 2005).

Библиография

Васильев, Л. С. *Култы, религии, традиции в Китае*. Москва: „Наука“, 1970 [Vasil'ev L.S. *Kul'ty, religii, traditsii v Kitaye*. Moskva: "Nauka", 1970]

Завьялова, Т. Г. *Имя в китайской культуре – учебное пособие*. Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2013 [Zav'yalova T.G. *Imya v kitayskoy kul'ture – uchebnoye posobiye*. Novosibirsk: Novosibirskiy gosudarstvennyy universitet]

Китайская философия. Энциклопедический словарь. 中国哲学. Глав. ред. М. Л. Титаренко. Москва: „Мысль“, 1994 [Kitajskaja filosofija. Jenciklopedichesij slovar'. 中国哲学. Glav.red. M.L. Titarenko. Moskva: "Mysl", 1994]

Кобзев, А. И. *Сань у*. В: *Духовная культура Китая: энциклопедия: в 5 т. /гл. ред. М.Л.Титаренко; Ин-т Дальнего Востока. – М.: Вост.лит., 2006. Т. 5 Наука, техническая и военная мысль, здравоохранение и образование /ред. М.Л.Титаренко и др. – 2009, с. 803–825 [Kobzev A.I. San' u. V: Duhovnaja kul'tura Kitaja: jenciklopedija: v 5 t. /gl. red. M.L.Titareno; In-t Dal'nego Vostoka. – M.: Vost.lit., 2006. T. 5 Nauka, tehničeskaja i voennaja mysľ, zdravooohranenie i obrazovanie /red. M.L.Titareno i dr. – 2009, s. 803–825]*

Кобзев, А. И. *Текстология конфуцианского канона „Да-сюэ“ как историко-философская проблема*. ВЪВ: *Вестник РУДН, серия Философия*, 2012, № 4, проект РГНФ „Философские восточные тексты: проблемы перевода и интерпретации“ (№ 11-03-00033a) [Kobzev, A. I. *Tekstologija konfutsianskogo kanona „Da-syue“ kak istoriko-filosofskaja problema*. V“v: *Vestnik RUDN, seriya Filosofija*, 2012, № 4, proyekt RGNF “Filosofskiye vostochnyye teksty: problemy perevoda i interpretatsii” (№ 11-03-00033a)]

Сидихменов, В.Я. *Китай: страницы прошлого*. Смоленск: „Русич“, 2003 [Sidihmenov V.Ja. *Kitaj: stranicy proshlogo*. Smolensk: “Rusich”, 2003]

Цончева, П. *Морални ценности, залегнали в образованието в България и Китай (19. век)*. В: *Сборник с доклади от международна научна конференция на тема „Дипломатически, икономически и културни отношения между Китай и страните от Централна и Източна Европа“*, 2020, 11–26 с. В. Търново: Издателство „Фабер“. Print ISSN: 2603-5030 Online ISSN: 2603-5391 [Tsoncheva P. *Moralni tsennosti, zalegnali v obrazovaniето v Bulgaria i Kitay (19. vek)*. V: *Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia na tema „Diplomaticheski, ikonomicheski i kulturni otnoshenia mezhdu Kitay i stranite ot Tsentralna i Iztochna Evropa“*, 2020, 11–26 s. V. Tarnovo: Izdatelstvo “Faber”. Print ISSN: 2603-5030 Online ISSN: 2603-5391]

Онлайн ресурси:

Лимарев, В. Н. *Образование и воспитание в Китае в период правления маньчжурской династии Цин*. [Limarev V.N. *Obrazovanie i vospitanie v Kitae v period pravlenija man'chzhurskoj dinastii Cin*] <http://history.limarevvn.ru/cnol11.htm> (Accessed: February 2021)

Ло Юн (罗勇). *Развитие педагогической мысли о воспитании детей в Китае*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, Казань, 2005 [Lo Jun (罗勇). *Razvitie pedagogičeskoj mysli o vospitanii detej v Kitae*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata pedagogičeskih nauk, Kazan', 2005]

<https://www.dissercat.com/content/razvitie-pedagogičeskoj-mysli-o-vospitanii-detej-v-kitae> (Accessed: February 2021)

Просеков Сергей Анатольевич. *Особенности образования и воспитания в КНР. В: Образовательная политика XXI века – Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета, 2017 УДК 37(045)(510) [Prosekov Sergej Anatol'evich. Osobennosti obrazovanija i vospitanija v KNR. V: Obrazovatel'naja politika XXI veka – Gumanitarnye nauki. Vestnik Finansovogo universiteta, 2017 UDK 37(045)(510)]*

http://www.intelros.ru/pdf/gumnauka/2017_02/10.pdf (Accessed: February 2021)

Хуэй Хуэй. *Сравнительный анализ системы образования в Китае и в России (магистерская диссертация).* Алтайский государственный университет, Барнаул, 2018 [Hujej Hujej. *Sravnitel'nyj analiz sistemy obrazovanija v Kitae i v Rossii* (magisterskaja dissertacija). Altajskij gosudarstvennyj universitet, Barnaul, 2018]

<http://elibrary.asu.ru/xmlui/bitstream/handle/asu/5062/vkr.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed: February 2021)

《百家姓》 [Baijiaxing]:

<https://hanyu.baidu.com/shici/detail?pid=0b2f26d4c0ddb3ee693fdb1137ee1b0d&from=kg0> (Accessed: February 2021)

《三字经》 全文及译文 [“Sanzijing” Quanwen ji yiwen]:

http://www.360doc.com/content/10/0823/08/1631197_48250560.shtml

http://www.360doc.com/content/10/0823/20/1631197_48250325.shtml

http://www.360doc.com/content/10/0823/20/1631197_48250101.shtml (Accessed: February 2021)